Universiteit Leiden
The Netherlands

De brontekst(en) voor de boeken van het Oude Testament

Meer, M.N. van der; Spronk, K.; Verheul, C.; Vries, L. de; Weren, W.

Citation
Meer, M. N. van der. (2007). De brontekst(en) voor de boeken van het Oude Testament. In K. Spronk, C. Verheul, L. de Vries, & W. Weren (Eds.), *De Bijbel vertaald* (pp. 31-46). Zoetermeer. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/14192

Version:	Not Applicable (or Unknown)
License:	Leiden University Non-exclusive license
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/14192

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

De brontekst(en) voor de boeken van het Oude Testament

Michaël van der Meer

Eén van de dingen die het Oude Testament zo fascinerend en uniek maakt, is het gegeven dat het een diverse verzameling geschriften is; geschriften die bovendien over een tijdspanne van vele eeuwen zijn ontstaan en aangepast. De oude Israëlitische geschriften zijn in een periode van een paar millennia gekopieerd en herschreven en hebben daarmee hun zeggingskracht in zeer uiteenlopende situaties bewezen. In die collectie geschriften staan boeken die teruggaan op de periode van het Israël van ver vóór de ballingschap (587–538 v.C.) naast boeken die in de Perzische periode (538-333 v.C.) of nog later zijn ontstaan. Vaak is binnen één bijbelboek een heel proces van herinterpretatie aan te wijzen. Denk bijvoorbeeld aan het boek Jesaja, dat teruggaat op profetieën uit de achtste eeuw voor Christus, maar aanzienlijk is uitgebreid met profetieën uit de zesde eeuw voor Christus, namelijk hoofdstuk veertig en verder.

Tegelijkertijd brengt dit overleveringsproces ook problemen met zich mee wanneer men op zoek gaat naar de brontekst van die geschriften. Wanneer men een moderne vertaling wil maken van de boeken van het Oude Testament, ontkomt men niet aan de vraag welke tekst als brontekst voor de vertaling te nemen. Geen van de oorspronkelijke versies van die boeken heeft namelijk de tand des tijds doorstaan, gesteld dat het überhaupt al mogelijk zou zijn om in het proces van overlevering één versie van de tekst als de oorspronkelijke aan te wijzen. Het oudste complete handschrift van het Oude Testament, de Codex Leningradensis, dateert uit het jaar 1009 ná Christus. Hoewel duizend jaar best een respectabele leeftijd is voor een manuscript, is de tijdspanne tussen dit handschrift en de periode van de eerste koningen van Israël (circa 1000 v.C.) nog steeds zo'n tweeduizend jaar. Hierin verschilt het Oude Testament drastisch van het Nieuwe Testament. Daar is voor het evangelie van Johannes de kloof tussen het oudste handschrift (het zogenaamde papyrus fragment nummer 52 uit circa 125 n.C.) en de eindredactie van het boek (rond het jaar 100 n.C.?) hooguit een halve eeuw.

Dit neemt niet weg dat er van afzonderlijke boeken en delen van het Oude Testament wel handschriften bewaard zijn. Van bijzonder belang zijn hierbij de Dode-Zeerollen die een groot aantal rollen met oudtestamentische boeken bevatten. Weliswaar verkeren deze rollen vaak in fragmentarische staat, maar ze zijn geschreven in de periode rond het begin van de jaartelling, en daarmee de oudste nog beschikbare tekstgetuigen. Dankzij deze handschriften en dankzij de verschillende oude

vertalingen die in ongeveer dezelfde periode van de eeuwen rond het begin van de christelijke jaartelling werden gemaakt, weten we dat er tijdens het proces van overschrijven allerlei fouten en doelbewuste wijzigingen in de geschreven tekst van de boeken zijn gemaakt.

Ziehier het probleem waarvoor elke moderne bijbelvertaling zich gesteld ziet: welke tekst als brontekst te nemen voor de boeken van het Oude Testament? Kiest men de overgeleverde tekst uit de middeleeuwen of probeert men met behulp van de veel oudere fragmenten en vertalingen terug te gaan op een oudere brontekst ? Moet men uitgaan van dit middeleeuwse handschrift op plaatsen waar de oudere, fragmentarisch bewaarde gebleven handschriften en vertalingen een andere en mogelijk oudere tekst bieden? En wat te doen met die gevallen waarin er geen oude bijbelhandschriften bewaard zijn gebleven, terwijl de moderne bijbelwetenschap haast unaniem van mening is dat de overgeleverde tekst een overschrijffout of een doelbewuste tekstwijziging bevat? Is het nodig en mogelijk om eerst een reconstructie te maken van een oorspronkelijke Hebreeuwse tekst van de bijbelboeken, alvorens een moderne vertaling van die boeken te maken? Of doet men er verstandig aan, toch maar uit te gaan van dat jongere handschrift?

Toen het vertaalproject voor De Nieuwe Bijbelvertaling (NBV) in 1993 van start ging, heeft men uitdrukkelijk voor deze laatste mogelijkheid gekozen, maar niet zonder de mogelijkheid open te houden in voorkomende gevallen een oudere brontekst als basis voor de vertaling te nemen. Die passages zijn in de noten bij de tekst verantwoord. Zoals in de verantwoording bij de NBV te lezen valt, is men daarbij uitgegaan van de richtlijnen en hulpmiddelen die internationaal gehanteerd worden. Wanneer men de NBV vergelijkt met oudere Nederlandse vertalingen, zoals de NBG-vertaling van 1951 (NBG 1951) of de Leidse Vertaling van 1899, of met recente buitenlandse vertalingen, zoals de New American Bible (1970), de New English Bible (1970) en de nieuwe Zweedse bijbelvertaling, *Bibeln 2000*, dan valt op dat de NBV uiterst terughoudend is geweest bij het overnemen van lezingen die afwijken van de Masoretische tekst.

In deze bijdrage wil ik een aantal keuzes die de NBV heeft gemaakt bespreken aan de hand van voorbeelden. Ik doe dat door eerst wat meer achtergrondinformatie te geven over de beschikbare bronteksten voor het Oude Testament (de oudste handschriften en vertalingen) middels een toelichting op de termen die in de noten van de NBV gehanteerd worden, zoals 'MT', 'Samaritaanse Pentateuch', 'Qumran-handschriften', 'Septuaginta', 'Targoem', 'Pesjitta', 'Vulgata' en 'voorgestelde lezing'. Daarna worden passages uit met name het eerste bijbelboek besproken.

Oude handschriften en vertalingen van het Oude Testament

Masoretische tekst

Zoals gezegd dateert het oudste compleet bewaarde handschrift van het Oude

Testament in de oorspronkelijke talen (het Hebreeuws en voor een klein deel het Aramees) uit het jaar 1009 n.C. Het stamt uit de oude synagoge van Caïro en kwam tegen het einde van de achttiende eeuw terecht in de collectie van de Russisch-joodse koopman Abraham Firkovitch. Het bevindt zich nu in de bibliotheek van Sint-Petersburg (voorheen Leningrad), vandaar de naam Codex Leningradensis. Het betreft hier niet een boekrol, maar een boek of *codex* dat als brontekst voor handgeschreven boekrollen heeft gefungeerd. De tekst is daarom zeer zorgvuldig geschreven en bevat ook klinkers en accenten, die in oudere boekrollen ontbraken. De verschillen in de tekst van dit handschrift met andere handschriften uit dezelfde tijd, te weten de Aleppo-codex en de Caïro-codex, zijn verwaarloosbaar. Dat geldt ook voor de honderden Hebreeuwse handschriften van recenter datum. De tekst van al deze handschriften wordt Masoretische tekst (afgekort: MT) genoemd, omdat deze het resultaat is van een minutieus overleveringsproces (*masora*). Hierbij werd de oorspronkelijke medeklinkertekst van allerlei puntjes en tekens voorzien om de klinkers, de juiste accenten en intonatie bij de voordracht te registeren. In de marges van de tekst werden allerlei korte aantekeningen toegevoegd om te voorkomen dat er ook maar één *tittel* of *jota* gewijzigd zou worden.

Tegen het eind van de negentiende eeuw werd een voor die tijden spectaculaire vondst gedaan: achter een dichtgemetselde muur van de oude Ezra-synagoge in Caïro kwam een vergeten rommelkamer (*geniza*) te voorschijn met duizenden bijbelhandschriften, waarvan een aantal teruggaat tot de zesde eeuw na Christus. Een opmerkelijke vondst was de Hebreeuwse tekst van het boek Wijsheid van Jezus Sirach, die tot dan toe alleen uit de oude Griekse vertaling bekend was. De tekst van deze handschriften is steeds identiek aan die van de latere Masoretische handschriften..

Samaritaanse Pentateuch

Wel duidelijk anders is de Hebreeuwse tekst van de eerste vijf boeken van het Oude Testament zoals die door de Samaritanen is overgeleverd. De Samaritanen zijn bekend uit de verhalen van het Nieuwe Testament en vormen tot op vandaag een eigen gemeenschap. Ze erkennen Jeruzalem niet als heilige plaats, maar kennen daarentegen bijzondere betekenis toe aan de berg Gerizim bij Sichem (het huidige Nabloes in het midden van de Westbank). Voorts erkent deze groep alleen de eerste vijf boeken van het Oude Testament, ook wel de wet van Mozes of Pentateuch genoemd, als gezaghebbend. Opmerkelijk aan de tekst van deze Samaritaanse Pentateuch is het grote aantal toevoegingen ontleend aan corresponderende passages. Wanneer we bijvoorbeeld in Exodus 14:12 lezen dat de Israëlieten tegenover Mozes klagen dat ze hem al in Egypte gezegd hebben hen met rust te laten, dan zoeken we tevergeefs in de voorafgaande hoofdstukken naar de passage die daarmee correspondeert; althans, in de Masoretische tekst. In de Samaritaanse tekst is het citaat van Exodus 14:12 gekopieerd in Exodus 6:9. Op deze manier zijn beide passages met elkaar geharmoniseerd. Zodoende zijn allerlei innerlijke tegenspraken of witte vlekken in de tekst van de Pentateuch vereffend of ingevuld.

Op dezelfde wijze is ook een extra gebod toegevoegd aan de tien geboden (waardoor

de nummering van de voorafgaande geboden dus verspringt). Op basis van een combinatie van gedeeltes uit Deuteronomium 11:29-30 en 27:2-7 is daarmee de legitimiteit en exclusiviteit van het Samaritaanse heiligdom op de berg Gerizim verankerd in de wet van Mozes. Aangezien de aartsvaders Abraham en Jakob deze plaats al hadden uitgekozen (Gen. 12:6 en 33:20), hoefde Mozes in Deuteronomium ook niet meer in de toekomende tijd te spreken als hij het had over 'de plaats die de Heer ... zal uitkiezen' (Deut. 12:11), maar kon hij – aldus de Samaritaanse Pentateuch – de verleden tijd gebruiken. Een verschil dat in de geschreven tekst alleen de weglating van de kleinste letter van het Hebreeuwse alfabet, de *jota*, vereist.

Hoewel deze aanpassingen in de Hebreeuwse tekst waarschijnlijk teruggaan op de tijd dat er een definitieve breuk kwam tussen Samaritanen en joden in 128 v.C., en dus teruggaan op een versie van de Hebreeuwse Bijbel van vóór het begin van de christelijke jaartelling, is het ook duidelijk dat deze versie een bewerking is van de tekst zoals we die kennen van de Masoretische manuscripten van veel later datum. Overigens zijn de handschriften van de Samaritaanse Pentateuch ook relatief jong (twaalfde eeuw na Christus).

Dode-Zeerollen

Veel ouder daarentegen zijn de bijbelhandschriften die vanaf 1947 gevonden zijn in de grotten ten westen van de Dode Zee bij plaatsen als Qumran en Masada. Zeker een kwart van de Dode-Zeerollen bestaat uit handschriften van boeken die nu deel uitmaken van het Oude Testament. Vaak gaat het om niet meer dan kleine snippers. Zo zijn van het bijbelboek Jozua resten van drie verschillende handschriften gevonden. Alles bij elkaar beslaan deze fragmenten echter nog geen half procent van de hele tekst van het boek Jozua. Het gaat wel om de oudst bewaard gebleven resten van de handschriften van het Oude Testament. De Dode-Zeerollen dateren namelijk uit de periode van de derde eeuw voor het begin van de jaartelling tot het begin van de tweede eeuw van onze jaartelling en zijn daarmee zo'n duizend jaar ouder dan de oudst compleet bewaarde grondtekst voor het Oude Testament, de al eerder genoemde Codex Leningradensis. De oudste handschriften, zoals 4QJeremia[a] en 4QSamuel[b] dateren uit de periode van 275-250 v.C.

Met uitzondering van het boek Ester zijn van alle boeken van het Oude Testament één of meer exemplaren gevonden. De bijbelhandschriften bevatten in de regel slechts de tekst van één enkel bijbelboek (waarbij de twaalf profeten, de boeken Samuël, Koningen, Kronieken en Ezra-Nehemia gelden als één boek). Slechts in enkele uitzonderlijke gevallen bevat een bijbelrol uit Qumran meer dan één bijbelboek. Van sommige boeken (Pentateuch, Jesaja, Psalmen) zijn relatief veel verschillende exemplaren gevonden. Opmerkelijk is verder dat de boeken niet alleen in de oorspronkelijke Hebreeuwse tekst bewaard zijn gebleven, maar dat van een aantal boeken ook een oude Griekse of Aramese vertaling is gevonden. Opvallend is ook dat een aantal Hebreeuwse handschriften niet geschreven is in het bekende blokschrift of het zogenaamde 'kwadraatschrift', maar in een gemoderniseerde vorm van het oudere Fenicische schrift, ook wel 'paleo-Hebreeuws' genoemd. Net zoals vroeger het

Gotische schrift gebruikt werd om aan bepaalde geschriften een aura van authenticiteit te verlenen, werd dit archaïsche schrift voor heel bijzondere doeleinden gebruikt. In verschillende handschriften vinden we namelijk het 'gewone' Hebreeuwse kwadraatschrift, maar is alleen de naam voor God, JHWH, geschreven in het paleo-Hebreeuws. De discussie die rondom de aanduiding van de Godsnaam in de NBV (de Heer, de HEERE, de Eeuwige) heeft dus zeer oude wortels.

Sommige handschriften wijken op een aantal plaatsen opmerkelijk af van de overgeleverde tekst. Zo biedt handschrift 4QSamuel[a] een overgang tussen 1 Samuël hoofdstuk 10 en 11 die later verloren is gegaan. Iets soortgelijks lijkt te gelden voor het grote Psalmenhandschrift 11QPsalmen[a], dat het verloren *noen*-vers van Psalm 145:13b bevat, de ontbrekende letter in het acrostichon. Opmerkelijk is ook de tekst van de handschriften 4QDeuteronomium[n] en 4QDeuteronomium[q], die een oudere, niet strikt monotheïstische versie van het lied van Mozes (Deut. 32, met name verzen 8 en 43) bieden, waar nog gesproken wordt van kinderen (Hebreeuws: *benee*) van God (Hebreeuws *'eel* of *'elohim*), terwijl dat in de overgeleverde tekst kinderen van Israël (Hebreeuws *benee jisra'eel*) geworden zijn. Door de toevoeging van drie kleine medeklinkers (*jsr-*) werd een vers ontmythologiseerd.

Het is niet waarschijnlijk dat veel van deze verschillen het werk zijn van leden van de Qumransekte. Deze groepering is waarschijnlijk pas rond het midden van de tweede eeuw voor Christus ontstaan, terwijl verschillende handschriften een stuk ouder zijn. De handschriften die bij de Dode Zee gevonden zijn geeft dus een goed beeld van de overlevering van de Hebreeuwse Bijbel binnen het gehele jodendom van de periode rond het begin van de jaartelling.

Oude Vertalingen van het Oude Testament

Zoals gezegd zijn de bijbelhandschriften uit de grotten rond de Dode Zee vaak zeer fragmentarisch. Dat geldt gelukkig niet voor de vertalingen van het Oude Testament die ontstonden in diezelfde periode, de laatste eeuwen vóór en de eerste eeuwen van het begin van onze jaartelling. Het gaat hier vooral om vertalingen in het Grieks en het Aramees. Grieks was destijds de wereldtaal, zoals dat nu het Engels is. Anders dan bij veel latere bijbelvertaalprojecten het geval is, was die Griekse vertaling niet een vertaalproject voor de hele Bijbel, maar alleen van de Pentateuch. Deze vertaling ontstond mogelijk al rond 280 v.C. Volgens een legende werd deze vertaling gemaakt door zeventig (eigenlijk tweeënzeventig) geleerden, die door de hogepriester van Jeruzalem waren geselecteerd. De legende legt er grote nadruk op dat deze vertalers ook op het gebied van de Griekse taal, cultuur en filosofie onovertroffen waren. Die Griekse vertaling van de Pentateuch wordt Septuaginta ('zeventig', afgekort: 'LXX') genoemd. Voor een deel zal deze vertaling gefaciliteerd zijn door de overheid van die tijd. Blijkbaar had het Ptolemese hof in Alexandrië er belang bij te weten wat er in de wetgeving en gebruiken van een voor de Griekse cultuur vreemde, deels geïdealiseerde, deels verguisde joodse cultuur te vinden was.

Na deze vertaling volgden Griekse vertalingen van andere oudtestamentische boeken. Inmiddels was het christendom ontstaan en had deze van oorsprong joodse sekte

de oude Griekse Bijbel overgenomen als verzameling vooraankondigingen van Christus. In reactie daarop maakten verschillende joodse geleerden, waaronder Aquila, nieuwe Griekse vertalingen van het Oude Testament die veel letterlijker waren dan de oorspronkelijke Griekse vertalingen. Gaandeweg gingen joodse geleerden zich steeds meer van de Aramese taal bedienen en ontstonden er Aramese vertalingen. Zo ontstonden de verschillende vertalingen die aangeduid worden als 'Targoems'. Ongeveer terzelfder tijd (gedurende de eerste eeuwen van onze jaartelling) ontstond een vertaling in een dialect van het Aramees, het klassiek Syrisch (niet te verwarren met het Arabisch dat tegenwoordig in Syrië wordt gesproken). Deze vertaling wordt Pesjitta genoemd en is de standaardvertaling geworden voor de Syrische kerken. Ten slotte is er ook een vertaling van de gehele Bijbel (Oude en Nieuwe Testament) van de hand van één persoon, de kerkvader Hiëronymus. Deze vertaling, de Vulgata, is ontstaan tussen 390 en 405 n.C. en is tot op vandaag de kerkbijbel van de rooms-katholieke kerk.

De tekst van deze oude vertalingen verschilt op een aantal punten van de Masoretische tekst. Dat zou er dan op kunnen duiden dat de Hebreeuwse tekst die als basis diende voor de vertaling afweek van de Masoretische tekst. Het is in veel gevallen echter ook zo dat de betreffende vertaler doelbewust afweek van die grondtekst om de bijbeltekst aan te passen aan heersende theologische opvattingen. De Aramese vertalingen worden bijvoorbeeld gekenmerkt door een zeer parafraserende stijl, waarbij de Godsnaam bijvoorbeeld vaak wordt vervangen door de notie van de 'aanwezigheid van God', in het Hebreeuws: diens *Sjechina*.

Vaak zijn de aanpassingen die de vertalers introduceerden tamelijk subtiel. In andere gevallen zijn de verschillen tussen met name de oudste vertaling, de Septuaginta, en de overgeleverde Hebreeuwse tekst, wel substantieel. In het geval van de boeken Daniël, Ester, Jeremia en 1 Koningen biedt de Griekse vertaling aanzienlijke toevoegingen, die voor een deel als zodanig terug te vinden zijn in de NBV onder de deuterocanonieke boeken als Ester (Grieks), Baruch en Brief van Jeremia, Toevoegingen aan Daniël, waaronder Susanna, Bel en de Draak en het lied van de drie jongelingen in de vuuroven. Net als bij de Samaritaanse Pentateuch gaat het hier om toevoegingen die al stammen uit de periode van voor het begin van onze jaartelling, maar desalniettemin toch secundair zijn ten opzichte van de overgeleverde Hebreeuwse tekst.

In andere gevallen is de Griekse tekst beduidend korter dan de overgeleverde Hebreeuwse tekst. Zo ontbreken er grote stukken van het boek Job in de Griekse vertaling en zijn er allerlei – voornamelijk korte – zinnetjes in de Hebreeuwse versie van het boek Jeremia niet in de Griekse vertaling te vinden. In het geval van het boek Job, met zijn lange, vaak moeilijk te doorgronden redevoeringen, is het niet moeilijk is de korte Griekse versie toe te schrijven aan de toch al vrije vertaalstijl van de Griekse vertaler. Maar voor het boek Jeremia ligt het een stuk gecompliceerder. De Griekse vertaling van het boek Jeremia is zeer letterlijk en bovendien wordt deze vertaling op een paar belangrijke punten gesteund door een Hebreeuwse tekst van twee handschriften uit Qumran. Het is dus waarschijnlijk dat de korte Griekse tekst teruggaat op een

Hebreeuwse tekst die al die aanvullingen nog niet bevatte, terwijl de overgeleverde langere Hebreeuwse tekst dus een later literair product zou zijn. Geleerden als Emanuel Tov en Eugene Ulrich hebben betoogd dat deze verschillen tussen de oudste tekstgetuigen nog een staartje laten zien van het lange redactieproces van het Oude Testament. Wanneer er sprake is van verschillende opeenvolgende edities van bijbelboeken, kan men zich met recht afvragen welke tekst als brontekst te nemen voor een moderne vertaling. In het geval van het boek Ester heeft de NBV er daarom voor gekozen de Griekse versie in zijn geheel afzonderlijk te vertalen en op te nemen onder de deuterocanonieke boeken.

Tekstwijzigingen van vóór de Griekse tijd

De oudst bewaard gebleven handschriften en vertalingen stammen dus uit de periode van de derde eeuw voor Christus, de tijd na de verovering van het Nabije Oosten door Alexander de Grote. Wat er in de periode daarvoor gebeurde met de overlevering van de bijbeltekst blijft een zaak van gissen. In sommige gevallen is de Hebreeuwse bijbeltekst onbegrijpelijk en bieden de oude tekstgetuigen (handschriften en vertalingen) geen andere tekst dan de overgeleverde tekst, maar is door een eenvoudige wijziging van letters toch een begrijpelijke en waarschijnlijk oorspronkelijke tekst te reconstrueren. In die gevallen hanteert de NBV de aanduiding 'voorgestelde lezing.' Hoewel er in de bijbelwetenschap heel wat wilde voorstellen zijn gedaan om de overgeleverde tekst naar eigen smaak te verbeteren, zijn een aantal oude voorstellen ter verbetering nu betuigd door de Dode-Zeerollen.

Nogmaals de vraag naar de brontekst

Als het inderdaad zo is dat er rond het begin van onze jaartelling verschillende bijbelversies in omloop waren, waarvan een aantal aan de vergetelheid zijn ontsnapt omdat ze zorgvuldig werden overgeleverd door bepaalde religieuze groepen (de Samaritanen met hun Pentateuch, de rabbijnen met de Masoretische tekst en de Targoems, de Grieks-sprekende christenen met de Septuaginta, de Syrische christenen met de Pesjitta en de rooms-katholieke kerk met de Vulgata), is het dan nog wel mogelijk en zinvol om de verschillende oude handschriften en vertalingen te betrekken bij een moderne bijbelvertaling? Kan men dan maar niet beter gewoon één handschrift nemen en dat ongeacht de andere tekstgetuigen als uitgangspunt nemen voor een vertaling? Emanuel Tov is die mening toegedaan en verwijst naar de vertaling van The Jewish Publication Society uit 1985 als een geslaagde poging om het ideaal van een getrouwe vertaling van één traditie te benaderen (Tov 2000). Met zijn standpunt treedt hij in de sporen van verschillende bijbelgeleerden, waaronder G. Ch. Aalders die bij de totstandkoming van de NBG 1951 stelde dat tekstkritiek, de bestudering van de tekstoverlevering, niet tot het takenpakket van de vertalers behoort.

Tegen dit standpunt is echter in te brengen dat zo'n bestudering van de geschiedenis van de tekstoverlevering nu eenmaal onvermijdelijk is. Zelfs een vertaling als de genoemde joodse vertaling zal niet in alle gevallen de kopieerfouten van de Codex

Leningradensis en de daarachter liggende Masoretische traditie overnemen. Een voorbeeld biedt de tekst van psalm 49:12, waar door een verwisseling van twee letters de oorspronkelijke tekst *qbrm*, 'hun graf,' veranderd is in *qrbm*, 'hun binnenste'. De eerste lezing past duidelijk beter in de context van een beschrijving van de vergankelijkheid. Wanneer men er in dit geval dus voor kiest de Masoretische tekst te vertalen, doet men er verstandig aan dit in een noot bij de tekst te verantwoorden. Overigens heeft de NBV in dit geval haar voorkeur voor de Masoretische tekst opgegeven en de passage vertaald met: 'Het graf is hun eeuwig thuis' met een verwijzing naar de Masoretische tekst in een voetnoot. Zo zijn er tal van kleine verschillen tussen de oude tekstgetuigen, waar het niet moeilijk is om de meer oorspronkelijke versie te vinden en te vertalen.

In een recente studie op het terrein van de bronteksten voor de NBV heeft Eibert Tigchelaar erop gewezen, dat ook in gevallen waar echt sprake lijkt te zijn van twee verschillende versies, zoals in het geval van het boek Tobit, de NBV de beide Griekse versies (de korte en de langere versie) gebruikt als brontekst voor de vertaling. Het voorbeeld van Tobit is ook interessant, omdat we in dit geval dankzij de vondst van de Dode-Zeerollen weten dat de langere versie de oudere versie is. Misschien geldt dat ook wel voor de versies van het boek Jeremia. In een eerdere studie heb ik betoogd dat een moderne bijbelvertaling die afwijkt van de Masoretische tekst wetenschappelijk heel goed te verdedigen is, zolang de afwijking maar duidelijk genoeg wordt aangegeven in de voetnoten en in voldoende mate wordt gesteund door oude tekstgetuigen en moderne tekstkritische inzichten.

Beginnen bij het begin: De varianten in de NBV van het boek Genesis

Wat betekenen deze algemene beschouwingen nu in de praktijk? Om wat voor verschillen tussen de tekstgetuigen gaat het nu eigenlijk? Waar neemt de NBV tekstkritische beslissingen? Waar laat ze mogelijke oudere lezingen ongenoemd?

Ik wil deze vragen bestuderen aan de hand van voorbeelden uit het eerste bijbelboek, Genesis. Van dit boek zijn relatief veel oude handschriften en oude vertalingen bewaard gebleven. Een groot deel van die oude handschriften is pas heel recentelijk gepubliceerd en biedt informatie die zelfs voor de vertalers van de NBV nog niet beschikbaar was toen zij aan hun werk op Genesis begonnen. Bovendien bevat het boek een aantal aardige tekstkritische kwesties, waaronder een paar notoire probleemgevallen. Het boek Genesis heeft in recente studies op het gebied van tekstkritiek en de bestudering van met name de oude Griekse vertaling een belangrijke rol gespeeld. Bovendien heeft de Amerikaanse geleerde Ronald Hendel gedaan wat voorheen niet voor mogelijk werd gehouden. Hij heeft namelijk een complete reconstructie gemaakt van de tekst van Genesis 1-11 op basis van al het beschikbare materiaal en dan met name de Qumran-handschriften. Daarmee biedt hij een andere brontekst dan de editie waar tot nu toe alle moderne bijbelvertalingen zijn gebaseerd.

Welke variante lezingen heeft de NBV overgenomen?

In het notenapparaat bij de NBV vinden we een zestal verwijzingen naar de oude tekstgetuigen, namelijk bij Genesis 4:8, 8:13, 36:26, 46:23, 47:21 en 49:10. Op deze plaatsen wijkt de NBV af van de Masoretische tekst en volgt zij de oude tekstgetuigen of een voorstel van recenter datum.

In het geval van Genesis 4:8 gaat het om de woorden die Kaïn tot zijn broer sprak alvorens hem in het veld te doden. Een letterlijke vertaling van de Masoretische tekst luidt: 'En Kaïn sprak tot Abel zijn broer. En het gebeurde toen zij in het veld waren ...'. De Samaritaanse Pentateuch heeft tussen deze twee zinnen twee woorden die duidelijk maken wat Kaïn sprak, namelijk: 'laten wij het veld ingaan' (*neelechoe ha-sadèh*). Iets soortgelijks vinden we ook in de Septuaginta (*dielthômen eis to pedion*), de Pesjitta (*nrd' lpq't'*), en de Vulgata (*egrediamus foras*). Overigens biedt het oudst bewaard gebleven handschrift van deze passage, 4QGenesis[b], dezelfde tekst als de Masoretische tekst, dus zonder de directe rede. Hetzelfde geldt voor de Griekse vertaling van de hand van Aquila en voor de Aramese Targoem Onqelos. Deze korte tekst is overduidelijk onvolledig. Maar betekent dit dan ook dat de tekst die uitgerekend die tekstgetuigen die bekend staan om hun harmonisaties (Samaritaanse Pentateuch) en subtiele interpretaties (Septuaginta, Targoem pseudo-Jonathan, en in mindere mate de Pesjitta en de Vulgata), de oorspronkelijke tekst bewaren? Bieden deze oudst bewaard gebleven getuigen misschien niet meer dan een oude reconstructie van diezelfde korte tekst zoals die door de Masoretische tekst en het genoemde Qumran-handschrift betuigd wordt? Moderne vertalingen kunnen echter niet zonder een zinnetje van deze strekking en nemen daarom haast unaniem de langere tekst als brontekst over. De NBV had in een eerder stadium (*Werk in uitvoering 2*) een mooie tussenoplossing voor het probleem gevonden door de tekst als volgt te vertalen: 'Kaïn stelde voor om met zijn broer Abel het veld in te gaan, en toen ze daar waren, viel hij zijn broer aan en sloeg hem dood.' In de uiteindelijke versie is het de meer traditionele vertaling geworden: 'Kaïn zei tegen zijn broer Abel: "Laten we het veld in gaan."' Dit eerste voorbeeld laat al gelijk iets zien van de complexiteit van de problemen rondom het vaststellen van de brontekst voor een moderne vertaling.

Dit geldt in zekere zin ook voor het volgende geval, waar we in de noten bij de NBV van het boek Genesis een verwijzing naar een afwijkende brontekst vinden, namelijk Genesis 8:13. Het gaat hier om een probleem rondom de chronologie van Genesis 1-11, een probleem waarmee vele verschillen tussen de oudste tekstgetuigen in verband te brengen zijn. De Masoretische tekst spreekt hier over het jaar waarop de aarde weer was drooggevallen na de zondvloed, namelijk het zeshonderdste jaar. Het zeshonderdste jaar van wat of wie? kan men zich dan afvragen. Aangezien de chronologie van het zondvloedverhaal is opgehangen aan het uitzonderlijk lange leven van Noach (Gen. 7:11: 'In het zeshonderdste jaar van Noachs leven'), ligt het voor de hand om ook hier te denken aan een verwijzing naar de leeftijd van Noach. En inderdaad, zowel de Septuaginta als de NBV specificeren dit jaartal door de woorden van Genesis 7:11, 'van Noachs leven', toe te voegen aan het jaartal in Genesis 8:13. De oude Qumran-handschriften van Genesis zijn op dit punt niet bewaard, maar wel bewaard is een com-

mentaar op Genesis (4Q252) dat deze tekst citeert inclusief de toevoeging 'van Noachs leven'. Juist het feit dat deze toevoeging in een – weliswaar zeer oud – Genesiscommentaar voorkomt, maakt het waarschijnlijk dat het hier gaat om een latere verduidelijking van een kortere tekst.

Nog opmerkelijker is het besluit van de vertalers van de NBV (en vele andere moderne vertalingen) om in Genesis 46:23 af te wijken van de overgeleverde tekst en alle overige oude tekstgetuigen. Het gaat hier om een geboorteregister waar steeds de formule voorkomt: 'en de zonen van X zijn: Y en Z ...'. In Genesis 46:23 is er toevallig maar één kind van Dan, namelijk Chusim. Omdat het om een standaarduitdrukking gaat, hebben alle oude tekstgetuigen hier de meervoudsvorm: 'de zonen van Dan: Chusim', ook al blijkt uit het vervolg dat – strikt genomen – het formulier op dit punt even aangepast zou moeten worden omwille van de logica. Dit is wel wat veel bijbelvertalingen van de twintigste eeuw doen, inclusief de NBV. In een kritiek op de New English Bible noemde D. F. Payne zo'n aanpassing van de brontekst aan moderne logica 'pedantic'. Iets soortgelijks doet zich ook voor in Numeri 26:8, waar in het register van de kinderen van Pallu slechts één zoon voorkomt. Ook hier past de NBV, in navolging van vele andere bijbelvertalingen, de overgeleverde tekst aan.

Subtieler nog dan dit verschil tussen de NBV en de Masoretische tekst is de kwestie in Genesis 36:26. In Genesis 36:21-28 vinden we, opnieuw, een genealogische lijst, nu met namen van de nakomelingen van Esau, waartoe ook Dison, Ezer en Disan behoren. In de verzen 27 en 28 worden de nakomelingen van Ezer en Disan genoemd, dus zou men in het voorafgaande vers de nakomelingen van Dison verwachten. De Masoretische tekst heeft hier echter opnieuw Disan (*disjan*), een verschil dat slechts een enkele letter (de *waw*) betreft. De NBV corrigeert hier opnieuw: 'Zonen van Dison' en noemt dit een 'voorgestelde lezing.' Deze, ongetwijfeld oorspronkelijke, lezing is echter ook te vinden in de Samaritaanse Pentateuch, de Septuaginta en de Pesjitta en in de parallelle lijst van 1 Kronieken 1:41.

In Genesis 47:21 is het verschil tussen de Masoretische tekst en de tekst van enkele oude tekstgetuigen, welke is gevolgd in de NBV, opnieuw minutieus. De vraag is hier of Jozef in zijn functie als onderkoning het Egyptische volk tot slaaf maakte of liet deporteren. Het verschil zit in de verwisseling van de letters *d* en *r*, twee letters die in het Hebreeuwse schrift heel erg op elkaar lijken. De Masoretische tekst vertelt dat Jozef het volk liet verplaatsen naar de steden (in het oorspronkelijk klinkerloze Hebreeuwse schrift: *w't h'm h'bjr̲ 'tw l'r̲jm*). Deze mededeling past slecht in de samenhang van het verhaal: Jozef had immers het Egyptische volk hard nodig op het land om daar de graanschuren te gaan vullen voor de zeven magere jaren. Targoem Neofiti maakt in een lange toevoeging duidelijk waarom Jozef tot deze ongewone actie overging. Zo konden de joden geen vreemdelingen genoemd worden. De Samaritaanse Pentateuch vertelt echter dat Jozef het volk tot knechten maakte (*w't h'm h'bjd̲ 'tw l'bd̲jm*). Hetzelfde vertellen ook de Septuaginta en de Vulgata. In navolging van vele andere moderne vertalingen wijkt de NBV – terecht, lijkt me – af van de Masoretische tekst: 'En in alle delen van Egypte maakte Jozef het volk tot slaaf.'

De laatste afwijking van de Masoretische tekst die de vertalers van de NBV hebben

verantwoord, is te vinden in Genesis 49:10, de zegenspreuk van vader Jakob voor zijn zonen. Juda wordt vergeleken met een jonge leeuw voor wie de vijand zich zal buigen (Gen. 49:8). Vers 10 zegt:

> In Juda's handen zal de scepter blijven, tussen zijn voeten de heerssersstaf, totdat *sjilo* komt (*'ad ki jabo sjilo*), die alle volken zullen dienen.

De betekenis van deze letters *sj-j-l-h* zijn sinds de Oudheid onderwerp van veel discussie geweest. De Masoreten zelf noteerden hier al een andere lezing in de kantlijn (een zogenaamde *Qere* lezing): *sjilo*. De geschreven tekst (Hebreeuws: *Ketib*) kun je lezen als 'Silo', de plaats waar Eli profeet was (1 Sam. 1) en waar de ontmoetingstent zou zijn opgezet (Joz. 18:1-10), maar dan moet men de ongebruikelijke spelling met de *jota* voor lief nemen. Een stad kan zich echter niet bewegen en dus ook niet komen. Wanneer men de letter *sj* opvat als een laat-Hebreeuwse vorm van het betrekkelijk voornaamwoord 'waarvan geldt dat' (*sjè*, klassiek Hebreeuws *'asjèr*), dan zou je kunnen vertalen: 'totdat komt degene aan wie (*lo*) het toebehoort.' Zo zou men de *Qere* lezing kunnen vertalen (*sjilo*). Het is een interpretatie die kennelijk al in de zesde eeuw vóór Christus in zwang was, want op deze manier parafraseert de profeet Ezechiël deze passage (Ez. 21:32: 'totdat diegene komt die er recht op heeft, *'ad bo 'asjèr lo ha-misjpat*). Deze interpretatie is ook te vinden in de Griekse vertalingen van Aquila en Symmachus en in de oorspronkelijke tekst van de Pesjitta (*'dm' dn't' mn ddjlh hj*). Het is ook de uitleg die de NBV volgt: 'totdat hij komt die er recht op heeft.' Misschien is dat ook de interpretatie die achter de al even mysterieuze Septuaginta-tekst ligt: 'totdat komt hetgeen voor hem apart gehouden is', *hêôs an elthêi ta apokeimena autôi*).

Wie is dan die mysterieuze 'hij die recht heeft op de heerssersstaf en de onderwerping van de volkeren'? Die vraag is in de joodse traditie beantwoord met een verwijzing naar de messias. Zo geven de Aramese Targoems de passage weer (*'ad 'alema 'ad masjicha dedijlee hi malkoeta*, 'tot de tijd dat de messias komt aan wie het koningschap toebehoort') en zo vinden we dat al expliciet genoemd in een commentaar op Genesis uit de eerste eeuw voor Christus, uit de vierde grot van Qumran (4Q252, kolom 5, regels 3-4: *'ad bo masjiach ha-tsèdèq tsèmach dawid*, 'totdat de messias van gerechtigheid, de spruit van David, komt'). In rabbijnse commentaren wordt er nog op gewezen dat de getalswaarde van de (klinkerloze) Hebreeuwse letters *jb' sjjlh* en *msjjch* beide 358 is, een mooi voorbeeld van de techniek die *gematria* genoemd wordt.

Moderne bijbelwetenschappers hebben erop gewezen dat de letters ook nog op andere manieren gelezen kunnen worden, bijvoorbeeld als: 'totdat zijn heerser (Akkadisch *sjeloe*) komt,' of als: *'ad joeba sjaj lo*, 'totdat tribuut is gebracht aan hem.' Het aardige van de laatste interpretatie is dat zij de oorspronkelijke medeklinkertekst volledig intact laat en door middel van een lichte verandering in de vocalisatie een interpretatie van de tekst oplevert die goed past in de contekst van Genesis 49:8-12 en ook goed past bij de interpretatie van Ezechiël 21:32. De NBV noteert al de genoemde mogelijkheden zorgvuldig in een voetnoot.

Tussenbalans

Van de zes passages waar de NBV afwijkt van de overgeleverde tekst zijn er zeker twee discutabel te noemen (Gen. 8:13 en Gen. 46:23). Overigens maakt de discussie rondom andere passages (Gen. 4:8; 47:21 en 49:10) duidelijk dat nooit met honderd procent zekerheid is vast te stellen wat ooit de oorspronkelijke tekst geweest is. Wanneer men onderzoek doet naar de brontekst van het Oude Testament, gebruikt men haast altijd de aanduidingen 'meer' of 'minder waarschijnlijk (*lectio probabilior*).' In een ander geval (Gen. 36:26) noemen de vertalers hun vertaling een 'voorgestelde lezing' ook al hadden er oude tekstgetuigen ter ondersteuning opgevoerd kunnen worden.

Welke varianten heeft de NBV niet overgenomen?

Dit roept de vraag op of ook andere passages in het boek Genesis zijn waar de NBV voorbijgaat aan oude tekstgetuigen, zeker nu alle handschriften uit Qumran eindelijk gepubliceerd zijn. Eibert Tigchelaar bespreekt een aantal van zulke passages met als vraag óf en zo ja, waar de Dode-Zeerollen herleven in de NBV of hadden kunnen herleven. Hij concludeert dat het vaak om kleinigheden gaat die de lezers van een Nederlandse vertaling niet echt belangrijk zullen vinden. Dat oordeel zal vast ook gelden voor de tot nu toe besproken voorbeelden. Tigchelaar merkt terecht op dat de vrijere (of beter: doeltaalgerichte) vertaling soms een tekst oplevert die opvallende parallellen heeft met oude tekstgetuigen. Naast het voorbeeld dat hij opvoert uit Genesis 32:20 zou ook nog het voorbeeld genoemd kunnen worden van Genesis 30:33, waar zowel de NBV als handschrift 4QReworkedPentateuch[b] ter verduidelijking het woordje 'geiten' toevoegt. In andere gevallen laat de NBV soms veel omvangrijkere varianten ongenoemd. Hieronder wil ik een paar passages bespreken waar met name de Dode-Zeerollen afwijkende lezingen laten zien die niet geregistreerd zijn in de NBV.

In Genesis 1:9 wordt verteld dat God scheiding maakte tussen land en water. De NBV van vers 9 en 10 luidt als volgt:

> God zei: 'Het water onder de hemel moet naar één plaats (*mqwm*) stromen, zodat er droog land verschijnt.' En zo gebeurde het. Het droge noemde hij aarde, het samengestroomde water (*mqwh*) noemde hij zee. En God zag dat het goed was.

Anders dan bij de andere scheppingswoorden vinden we hier niet een mededeling dat de wateren ook inderdaad naar één plaats gingen stromen, althans niet in de Masoretische tekst en in de NBV. In de Septuaginta en in Qumran-handschrift 4QGenesis[k] vinden we daarentegen wel een langere tekst:

> … En zo gebeurde het. *Het water onder de hemel verzamelde zich naar één bad (miqweh) en het droge land verscheen …*

Een ander Qumran-handschrift (4QGenesis[b]) en de Samaritaanse Pentateuch steunen echter de Masoretische tekst. In dit geval is niet goed uit te maken wat de oudste

tekst is. Dat neemt niet weg dat een geïnteresseerde lezer in een editie van de NBV met uitvoerig notenapparaat geattendeerd mag worden op deze kwestie.

Interessant en even complex is de situatie in Genesis 4:26. Het slot van het verhaal van Kaïn en Abel (Gen. 4:25-26) luidt in de NBV:

> Opnieuw had Adam gemeenschap met zijn vrouw, en zij bracht een zoon ter wereld die ze Set noemde, 'want,' zo zei ze, 'God heeft mij in de plaats van Abel, die door Kaïn is gedood, een ander kind gegeven.' Ook Set kreeg een zoon, die hij Enos noemde. In die tijd begon men de naam van de HEER aan te roepen.

Het onpersoonlijke woordje 'men' doet wat vreemd aan wanneer men bedenkt dat er in de narratieve wereld van Genesis 1-4 maar vijf mensen rondliepen (Adam, Eva, Kaïn, Set en Enos). Logischer lijkt daarom de lezing van de Vulgata: *iste coepit invocare nomen Domini*, 'deze (namelijk Enos) begon de naam van de Heer aan te roepen.' Een soortgelijke vertaling (*houtos êrxato tou kaleisthai en onomati kuriou*) lijkt ook gemaakt te zijn door een joodse bewerker van de Septuaginta (*houtos elpisen epikaleisthai to onoma kuriou tou theou*). De Leidse Vertaling koos voor deze actieve formulering: 'Deze begon Jahwe's naam aan te roepen.' Iets soortgelijks doet de Franse *Bible de Jérusalem*. De onderliggende Hebreeuwse tekst zou dan niet *'az hoechal*, 'toen begon men' hebben geluid, maar *zèh hachil*, 'deze begon'. Recentelijk heeft Hendel de stelling verdedigd dat er nu ook bewijsmateriaal uit Qumran aan te voeren is voor deze Hebreeuwse tekst. Het gaat hier om de Hebreeuwse tekst van het boek Jubileeën 4:12, een vroeg-joodse hervertelling van de verhalen in Genesis en Exodus, ingepast in een tijdrekening volgens perioden van vijftig jaar. De tekst in kwestie, 11QJubileeën, fragment 3, is echter uiterst fragmentarisch en verschilt bovendien van de gereconstrueerde Hebreeuwse tekst. De paar letters die op de snipper te zien zijn luiden: *zèh risj[on]*, 'deze (was) de eer[ste]'. Ze zouden ook op Jubileeën 4:17 betrekking kunnen hebben, waar Henoch wordt genoemd als de eerste geleerde. De basis voor een Hebreeuwse tekst die afwijkt van de overgeleverde tekst is dus te wankel.

Ten slotte wil ik nog één passage noemen waar mijns inziens de oudste tekstgetuigen wél een oudere Hebreeuwse tekst weerspiegelen, namelijk in Genesis 46:20-21, de lijst van de zonen van Jozef. De verzen zijn helaas niet bewaard gebleven op één van de Dode-Zeerollen. In de Septuaginta worden naast de twee bekende zonen van Jakob, namelijk Efraïm en Manasse, ook de kinderen van Efraïm en Manasse genoemd, zie de gecursiveerde tekst van de vertaling van deze verzen:

> Jozef kreeg in Egypte kinderen bij Asnat, namelijk Manasse en Efraïm. Asnat was een dochter van Potifera, die priester was in Heliopolis. *Manasse kreeg kinderen bij een Syrische concubine, namelijk Machir. Machir baarde Galaad. De kinderen van Efraïm, de broer van Manasse, zijn: Southalaam* [Sutelach] *en Taam* [Tachan]. *De kinderen van Southalaam: Edem* [Eran].

Deze genealogie is ook in Numeri 26:28-27 te vinden, maar daar is de lijst uitgebrei-

der en anders geformuleerd. Wat de lijst in Genesis 46 zo interessant maakt is dat het aantal nakomelingen van Jakob nu niet meer op zeventig maar op vijfenzeventig komt te staan (zie de Griekse versie van Gen. 46:27), een getal dat we kennen uit Handelingen 7:14 ('Jozef liet zijn vader Jakob overkomen met zijn hele familie van vijfenzeventig mensen.'). Ook in Exodus 1:5, waar de overgeleverde tekst spreekt van 'zeventig personen die rechtstreeks van Jakob afstammen' (zo de NBV zonder voetnoot), bieden zowel de Septuaginta als twee Qumran-handschriften (4QGenesis-Exodus[a] en 4QExodus[b]) het afwijkende getal 'vijfenzeventig.' De Septuaginta-tekst van Genesis 46:20-27 wordt dus gesteund door verwante passages in zowel het Oude als Nieuwe Testament.

Welke schriftgeleerde uit de periode van voor het begin van de jaartelling zou nu hebben willen sleutelen aan het aantal nakomelingen van Jakob? Dominique Barthélemy heeft aannemelijk gemaakt dat deze wijzigingen samenhangen met het al eerder besproken verschil in Deuteronomium 32:8 en 32:43. Toen het symbolische aantal van zeventig godenzonen (zo de Septuaginta en twee handschriften uit Qumran, vergelijk de oude Kanaänitische mythologie) ontmythologiseerd werd tot zeventig zonen van Jakob-Israël, moesten die passages in de Bijbel die nog spraken van *vijfen*zeventig zonen ook geretoucheerd worden. Om dezelfde reden zal ook het lied van Mozes zelf ingekort zijn van tweeënzeventig versregels naar exact zeventig regels. Zo blijkt een kleine ingreep in de tekst verstrekkende gevolgen gehad te hebben.

Conclusies

Het zal de geduldige lezer(es) niet ontgaan zijn dat de verschillen tussen de brongteksten voor het boek Genesis vaak met een loep gezocht moeten worden. Meestal gaat het maar om enkele letters of een paar woorden, in het geval van Genesis 1:9 en 46:20-21 om enkele zinnen. Voor de meeste andere oudtestamentische boeken is de situatie niet veel anders. De afwijkende lezingen blijken vaak parallellen te hebben met andere passages in de Bijbel. Wie in de oudste handschriften en vertalingen van het Oude Testament spectaculaire dingen hoopt te vinden, zoals radicaal verschillende versies van de oudtestamentische boeken, oudere redacties van bijvoorbeeld het boek Genesis zonder de zogenaamde priesterlijke toevoegingen (bijvoorbeeld het eerste scheppingsverhaal, Gen. 1:1-2:4; de bewerking van het zondvloedverhaal, Gen. 9:1-17, en de tweede verschijning van God aan Abraham, Gen. 17) of historisch meer betrouwbare informatie over de personen en gebeurtenissen uit de wereld van het Oude Testament, zal dus teleurgesteld worden. De oude handschriften en vertalingen verdienen een zorgvuldige bestudering op zichzelf.

De NBV is terughoudend geweest met het opnemen van lezingen die afwijken van de overgeleverde tekst. De voorbeelden die hier besproken zijn, laten zien dat die terughoudendheid voor een deel ook terecht is. Niet elke afwijkende lezing in een oud handschrift of een oude vertaling is per definitie ook ouder dan de overgeleverde tekst. Een aantal van de besproken voorbeelden laat zien dat geleerden soms te snel een oude lezing voor oorspronkelijk hebben gehouden (zo bijvoorbeeld in Gen. 8:13 en 4:26).

Vaak valt niet goed meer uit te maken welke tekst nu de oudere is (zo de voorbeelden in Gen. 1:9 en 4:8). In een enkel geval (Gen. 46:23 en Num. 26:8) corrigeert de NBV de overgeleverde tekst zonder dat daar echt aanleiding toe is. Hier had men naar mijn idee nog terughoudender kunnen zijn. In een ander geval (Gen. 36:26) presenteert de vertaling een tekstwijziging als 'voorgestelde lezing' terwijl er oude tekstgetuigen ter ondersteuning aan te voeren zijn.

Daartegenover zijn er ook enkele passages waar de oudere tekst door kopieerfouten is gewijzigd (zo bijvoorbeeld Gen. 47:21) of gevocaliseerd (Gen. 36:26 en 49:10). Bovendien zijn er ook passages aan te wijzen die laten zien dat de oudere tekst doelbewust geretoucheerd is (Deut. 32:8.43; Ex. 1:5; Gen. 46:20-27). In zulke gevallen dient een moderne bijbelvertaling, al is het maar in de voetnoten, de lezer te attenderen op de variante lezingen. Op dit punt zou in een geannoteerde editie van de NBV nog enig werk gedaan kunnen worden ter aanvulling op het overigens grondige en zorgvuldige werk dat nu al verricht is.

Het is opvallend hoe zorgvuldig de Hebreeuwse tekst door de eeuwen heen is overgeleverd. In die zin is de overlevering van de bijbeltekst conservatief te noemen. Tegelijkertijd laten de genoemde voorbeelden van retoucheringen, andere vocalisaties en oude vertalingen ook de innovaties zien die schrijvers en vertalers aanbrachten tijdens dit proces. De NBV, die zowel brontekstgetrouw als doeltaalgericht wil zijn, schaart zich dus in een eeuwenoude traditie van conservatie en actualisatie van de oude geschriften van Israël.

Literatuur

- G. Ch. Aalders, 'Some Aspects of Bible Translation concerning the Old Testament', *Bible Translator* 4 (1953), 97-102.
- M. Abegg jr., P. Flint en E. Ulrich, *The Dead Sea Scrolls Bible. The oldest known Bible translated for the first time into English*, San Francisco 1999.
- B. Albrektson, 'Dificilior lectio probabilior: A rule of textual criticism and its use in Old Testament studies', in: A. S. van der Woude (ed.), *Remembering All the Way* (Oudtestamentische Studiën 21), Leiden 1981, 5-18.
- D. Barthélemy, 'Les tiqquné sopherim et la critique textuelle de l'ancien testament', *Congress Volume. Bonn 1962* (Vetus Testamentum, Supplements 9), Leiden 1963, 285-304.
- R. Hendel, *The Text of Genesis 1-11. Textual studies and critical edition*, New York en Oxford 1998.
- M. N. van der Meer, 'Bijbelhandschriften uit Qumran en elders bij de Dode Zee', in: F. García Martínez, E. Tigchelaar (red.), *Fragmenten uit de woestijn. De Dode-Zeerollen opnieuw bekeken*, Zoetermeer 2003, 95-110.
- M. N. van der Meer, 'De NBV in het licht van recente ontwikkelingen op het gebied van de tekstkritiek van het Oude Testament', *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 57/3 (2003), 193-206.
- D. F. Payne, 'Old Testament Textual Criticism', *Tyndale Bulletin* 25 (1974), 99-112.
- E. Tigchelaar, 'Herleven de Dode-Zeerollen in De NBV?', *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 59/4 (2005), 285-296.
- E. Tov, *Textual Criticism of the Hebrew Bible*, second revised version, Minneapolis, Assen 2001.
- E. Tov, 'The Textual Basis of Modern Translations of the Hebrew Bible. The argument against eclecticism', *Textus* 20 (2000), 193-211.
- E. Ulrich, *The Dead Sea Scrolls and the Origins of the Bible*, Grand Rapids 1999.